

УДК 340.5 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.46>

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАНДАРТ ЗАХИСТУ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ

Остафійчук Л.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4882-1038>

Остафійчук Л.А. Судовий прецедент як міжнародно-правовий стандарт захисту прав, свобод та інтересів особи.

У статті розглядається питання становлення судового прецеденту як міжнародно-правового стандарту захисту прав, свобод та інтересів особи.

Поняття «права особи» запропоновано розуміти як сукупність прав людини і прав громадянина, а основою конструкції «права особи» слід вважати повагу до людської гідності, яка є джерелом прав і свобод особи.

З'ясовано, що право і держава є первинною системою мінімальних засобів і гарантій дотримання прав людини і громадянина, які можуть використовуватися в інтересах становлення і розвитку особистості. Водночас право виступає як засобом забезпечення свободи особи, так і засобом обґрунтованого і справедливого обмеження неузгоджених із суспільними потребами та уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й обсягу влади.

Доведено, що міжнародно-правові стандарти прав, свобод та інтересів особи – це загальновизнані положення міжнародних актів обов'язкового і рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особи. Зміст впливу міжнародного права на національне полягає в тому, що основи їхньої взаємодії визначаються перш за все конституційним шляхом, оскільки більшість конституцій держав містять значну кількість положень про основні права людини, які визначені міжнародними актами. Крім цього, на національне законодавство поширюється дія не лише положень міжнародних актів, але й міжнародних судів та установ, основною місією яких є захист прав, свобод та інтересів людини.

Зроблено висновок, що з появою універсальних прав, свобод та інтересів особи і пов'язаних з ними міжнародних систем їх захисту, формується нове фундаментальне право яке базується на судовій практиці, що має власні правила прийняття і стандарти застосування судових рішень, а судовий прецедент розглядається як міжнародно-правовий стандарт захисту прав, свобод та інтересів особи.

Ключові слова: судочинство, судовий прецедент, права особи, права людини.

Ostafichuk L. Court precedent as an international legal standard for the protection of personal rights, freedoms and interests.

The article considers the issue of establishing a judicial precedent as an international legal standard for the protection of rights, freedoms and interests of a person.

The concept of «personal rights» is proposed to be understood as a set of human rights and citizen's rights and the basis of the construction of «personal rights» should be considered to be respect for human dignity which is the source of the rights and freedoms of a person.

It has been found that the law and the state are the primary system of minimum means and guarantees of observance of human and citizen rights which can be used in the interests of the formation and development of the individual. At the same time the law acts as a means of ensuring the freedom of the individual as well as a means of reasonable and fair restriction of those who are not aligned with social needs and people's ideas about the good and justice of the level of freedom and the scope of power.

It has been proven that the international legal standards of the rights, freedoms and interests of a person are generally recognized provisions of international acts of a mandatory and recommendatory nature, as well

as the principles of international law that establish the fundamental rights of a person. The content of the influence of international law on national law is that the basis of their interaction is determined primarily by constitutional means, since most state constitutions contain a significant number of provisions on basic human rights, which are defined by international acts. In addition, national legislation is subject not only to the provisions of international acts, but also to international courts and institutions whose main mission is to protect human rights, freedoms and interests.

It was concluded that with the emergence of universal rights, freedoms and interests of the individual and related international systems of their protection, a new fundamental law is formed, which is based on judicial practice, which has its own rules of adoption and standards of application of court decisions, and court precedent is considered as international legal standard for the protection of the rights, freedoms and interests of a person.

Key words: judiciary, court precedent, individual rights, human rights.

Постановка проблеми. Питання про закріплення і забезпечення дотримання прав, свобод та інтересів людини у масштабі світового співтовариства постали після наслідків другої світової війни. У 1948 р. Загальна декларація прав людини формувалася на універсальній концепції міждержавного співробітництва в галузі прав людини. Пізніше, її положення були розвинені і доповнені в інших договорах і конвенціях на рівні Організації об'єднаних націй, Європейського Союзу та інших угодах. І до 2022 року вважалося, що у світовому масштабі є зрозумілий всім баланс їх дотримання, тлумачення та розвитку. Про деякі аспекти порушення прав людини ми могли інколи читати на сторінках Інтернету та періодично дізнаватися із дайджестів практики та рішень Європейського суду з прав людини. Але виявилось, що і в сучасному світі питання масового порушення прав людини можуть бути настільки актуальними через масштабність російської агресії, яке зачепило не лише Україну, а майже всі держави світу: геноцид в усіх його наймерзніших проявах, катування, ядерна загроза, голод, знищення екосистем, порушення, а подекуди повне руйнування економічних зв'язків, міграція, масове безробіття, тощо. Зрозуміло, що це мінімум, який ми бачимо на поверхні. А ще скільки в майбутньому виявиться! Маємо визнати, що самотійно одній державі не справитися із розслідуванням злочинів вчинених державою-агресором проти українців і народу України загалом. На допомогу мають прийти інші прогресивні держави світу та міжнародно-правові стандарти захисту прав особи. Що, хоч і повільно, але все ж таки відбувається.

На наше переконання, права, свободи та інтереси особи не можуть бути обмеженими якимись параметрами. Або їх дотримуються всі. Або мова йде про їх порушення і в цьому разі особи, права яких порушено, підлягають захисту не лише на національному, але й на міжнародному рівнях. Це так би мовити універсальність прав людини, яка як в теоретичному, так і в практичному плані означає їх всезагальність – всеосяжний характер у будь-якій просторовій та тимчасовій системі координат – щодо будь-якої людини чи соціуму, незалежно від їх національних, культурних, релігійних та інших особливостей.

Універсальність означає адекватну сприйнятливості до прав людини та їх однакову застосовність як на глобальному, так і на кожному з регіональних рівнів, причому незалежно від того, чи розглядаються ці права, як і сама їхня універсальність, у вигляді вже сформованих явищ – у статистиці, або як такі, що перебувають у процесі свого формування та розвитку – в динаміці. І не важливо в якій країні перебуває особа, яка потребує захисту. Відповідно, підняте питання є актуальним.

Стан дослідження. Судовий прецедент вже не одне десятиліття поспіль досліджується багатьма вченими зарубіжжя та України з різних аспектів його тлумачення, функціонування та застосування у різних видах судочинства. Роль судового прецеденту як джерела права та, передусім, механізму забезпечення єдності судової практики висвітлено у працях Н.А. Гураленко, Л. Луць, Н.М. Пархоменко, С. Шевчука, R. Bentham, K. Knight, E. Maltz, S. Lindquest, A. Markel, F. Schauer, G. Slapper та багатьох інших дослідників. Враховуючи, що явище судового прецеденту постійно розвивається, удосконалюється і універсальнується, виходить, що проблематика його аспектів не звужується, а, навпаки, розвивається, що зумовлює здійснення подальших наукових розвідок.

Мета дослідження: дослідити судовий прецедент як міжнародно-правовий стандарт захисту прав, свобод та інтересів особи.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне визнання та підтримка ідеї необхідності захисту прав людини і прав громадянина зафіксовані у багатьох конституціях сучасних держав. Правами людини вважають природні права, а правами громадянина – ті права, які визнаються офіційно і фіксуються конституцією та іншими законодавчими актами.

Права, свободи та інтереси особи: питання тлумачення. Термін «права особи» більшою мірою пов'язують із темою особистісної самоідентифікації поряд із ідентифікацією груповою. Новітня постановка цього питання пов'язана із процесами глобалізації, які не мають чітких кінцевих результатів і супроводжуються драматичними для особистісної ідентифікації процесами. Це пошук відповіді на питання: «Ми хто? Ми звідки? Куди ми прямуємо?» Фінський філософ Г. Фон Райт, який досліджував питання особистісної ідентифікації в умовах глобалізації, так описував особистість: «Сучасна, усереднена, глобалізована людська сутність (globalized human) по суті є усамітненим створінням, яке конкурує з іншими в егоїстичному здобутті того, що вважають своїм надбанням. По суті, це Нарцис нашого часу, самотній у своєму світі. Але в той же час очевидно, що і в цій самоті він шукає свою ідентичність або принаймі заміну для неї. [1, с. 136] На думку З. Баумана, у наш час людина перетворюється на особистість, яка не має бажання асоціювати себе з іншими людьми, позбавлена відповідальності перед іншими та собою, живе сьогоднішнім. [2] Водночас, основою людського життя є результат складного взаємовідношення двох протилежних елементарних начал – колективізму (спільноти) та індивідуалізму. Права людини – це комплекс свобод і юридичних можливостей, обумовлених існуванням людини в суспільстві, а протилежний механічний принцип, що виводить право із зовнішньої угоди між усіма окремими членами суспільства, є очевидним прямим виразом початку індивідуалізму. Глобалізація докорінно трансформує суспільство і людину. Термін «права особи» налаштовує на цілісне, системне та філософське сприйняття прав громадянина і прав людини, та пошук між ними нових взаємозв'язків та взаємозалежностей. Отже, мова йде про синтез рівності і свободи як особливості справедливої і морально виправданої правової взаємодії.

Кожна людина є особою, отже абсолютно за усіма має визнаватися їх принципова свобода. Свобода як право залежить від визнання рівного права серед інших. Отже, право є свобода, обумовлена рівністю. Звідси індивідуальне начало свободи поєднується із колективним началом рівності, тому право є синтезом свободи і рівності.

Окремо зауважимо, що преамбула Загальної декларації прав людини 1948 р. поряд із проголошенням рівних і невід'ємних прав людини містить визнання ще однієї властивості усіх членів людської сім'ї, а саме визнання їх гідності. Це положення прямо закріплено у ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р., згідно якої «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [3]. Право на гідність є основою інших прав людини. Гідність – це визнання суспільством соціальної цінності, унікальності конкретної особи, значимості кожного як частини людської спільноти. Права, які належать особі з метою забезпечення її людської гідності не мають дії в часі. Гідність людини – це джерело його прав і свобод [4]. Саме тому, конструкція «права особи» має враховувати повагу до людської гідності. Підсумовуючи сьгоднішні уявлення про місце і роль прав особи в системі суб'єктивних прав, зазначимо, що вони зводяться до розуміння, що права особи і права людини тотожні одне одному, або ж, що права особи включають і права людини і права громадянина.

Що стосується відносин особистості і суспільства, то, як вірно зазначив В.М. Тертишник, право виступає мірою свободи і зміст його у тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і істотним засобом обмеження неузгоджених із суспільними потребами та уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й обсягу влади. Встановлювані заборони й обмеження повинні бути доцільними з погляду гарантій свободи, а отже, і справедливими [5].

Суспільство і держава утворюються певною кількістю індивідумів, кожний з яких сприймає себе окремою самостійною особистістю, особливим внутрішнім і зовнішнім життям, своїми індивідуальними інтересами і такими ж обставинами життя. З іншої сторони, суспільство і держава також мають свої власні особливості та інтереси, які можуть не лише не співпадати з інтересами індивідумів, але й їм суперечити. Безперечно, що держава може і навіть зобов'язана в окремих випадках обмежувати індивідуальну свободу особи. З іншого боку, відразу виникає питання правомірності безмежної влади держави і суспільства в цілому. Але, в будь-якому випадку, право і держава вважаються первинною системою мінімальних засобів і гарантій людини і громадянина, які можуть використовуватися в інтересах становлення і розвитку особистості.

Міжнародно-правові стандарти прав, свобод та інтересів особи можна розглядати як загально-визнані положення міжнародних актів обов'язкового і рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особистості, які мають визначальне значення для її захисту від незаконних та необґрунтованих дій з боку держави, посадових та інших

осіб, порушують або обмежують ці права, а також виконують функцію орієнтира для усіх держав при регламентації і забезпеченні прав своїх громадян [6, с. 13].

Безперечно, перелік прав, свобод та інтересів особи, який визначений у міжнародно-правових актах, має загальнолюдський зміст. Однак, при формуванні такого переліку універсальних прав, свобод та інтересів особи слід враховувати різні історію, культуру, звичаї народів світу, які намагаються зберегти свою самобутність. Тому, створення на хвилі глобалізації «універсальних стандартів», які б враховували особливості всіх без винятку країн світу, має надмірно загальний абстрактний характер. Слід констатувати факт, що поряд з «універсальними стандартами» прав, свобод та інтересів людини існують регіональні і відповідно національні стандарти, що їх деталізують. І в цьому проявляється найбільше протиріччя сприйняття та взаємодії «універсальних та національних стандартів» прав, свобод та інтересів особи, а отже й питань їх захисту. Буде хибним вважати, що це твердження відноситься до країн третього світу, а не країн загального та континентального права. До прикладу – французьке право, яке наразі зобов'язано враховувати міжнародні фундаментальні основи права. За твердженням проф. Р. Леже (Франція), з моменту появи Конвенції про захист прав людини та основних свобод (далі – ЄКПЛ) Франція проявила себе як країна, яка не особливо прагнула її сприйняття. Але таке відставання було подолано швидко. Деякі справи, наприклад, щодо зміни статі дозволили відчувати цей стрімкий наступ Страсбурзького права. Касаційний суд Франції спочатку не пов'язував будь-яких наслідків у зв'язку із зміною статі особи та відмовлявся вносити зміни до реєстру цивільного стану громадян після проведення хірургічного втручання. 25 березня 1992 р. за скаргою особи, яка змінила стать, Європейський Суд засудив Францію за порушення ст. 8 ЄКПЛ і ухвалив, що на підставі рішень французького права «заявник постійно перебуває в ситуації, несумісній з належною повагою до його життя». Вперше Франції закинули порушення, яке випливає із застосування національних норм цивільного права. 3 11 грудня наступного року Касаційний суд змінив свою судову практику: дві пленарні ухвали привели французьку судову практику у відповідність до вимог Конвенції, що інтерпретується Страсбурзьким судом [7, с. 39-40].

Венеціанська комісія у Звіті про імплементацію міжнародних договорів про права людини у національне право та роль судів серед іншого розглянула питання про наслідки прецедентного права ЄСПЛ. Зокрема, зазначила таке: рішення, винесені Європейським судом, є обов'язковими та є *res judicata inter partes*. Суд чітко дав зрозуміти, що держави повинні поважати тлумачення, надане в його рішеннях в інших справах, у відповідній мірі. Щодо впливу на треті держави, рішення не має формального ефекту *erga omnes*, але розгортає фактичний орієнтуючий ефект для третіх держав-членів. Наприклад, Верховний суд Великобританії постановив, що британські інституції повинні дотримуватися «чіткої та постійної юриспруденції Страсбурзького суду» (яка включала прецедентне право проти інших договірних держав).

Венеціанська комісія вважає, що суди є ключовими дійовими особами у забезпеченні захисту основоположних прав і свобод шляхом динамічного використання повноважень, наданих їм міжнародними договорами про права людини, та здійснення перевірки сумісності національного законодавства з цими договорами. Національні суди можуть стикатися зі справами, пов'язаними з конфліктом між національним законодавством і міжнародним договором про права людини. У деяких випадках вони зможуть врегулювати ці конфлікти шляхом тлумачення національного законодавства таким чином, щоб привести його у відповідність до положень міжнародного права (так зване «гармонізуюче тлумачення»). Вони можуть зробити це, виходячи з презумпції, що законодавча або виконавча влада мала намір правильно виконати відповідне міжнародно-правове зобов'язання держави. В інших випадках національні суди повинні вирішити конфлікт, не застосовуючи національний правовий акт або віддаючи перевагу положенню, яке є найбільш сприятливим для захисту прав людини [8].

Отже з появою універсальних прав, свобод та інтересів особи і пов'язаних і нею міжнародних систем їх захисту, очевидно, що з'являється нове фундаментальне право яке базується перш за все на судовій практиці (прецеденті).

Відповідно до змісту міжнародно-правових документів і, зокрема, Загальної декларації прав людини, де особливо акцентується увага на тому, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» і що кожна людина має мати всі права та всі свободи «без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження», в національному праві різних держав утверджувався не лише сам по собі даний стандарт, але й його загальнолюдська сутність і зміст [9].

У міжнародно-правовому та внутрішньодержавному плані сутність і зміст стандарту поваги до прав людини в кінцевому рахунку зводяться до того, що всі держави, державні органи та посадові особи: 1) повинні поважати основні права і свободи як своїх громадян, так і всіх інших осіб, що знаходяться на території цієї держави; 2) вживати заходів щодо їх здійснення та недопущення будь-якої дискримінації та 3) сприяти загальній повазі до прав і свобод людини та співробітництву з метою їх здійснення.

Зміст впливу міжнародного права на національне полягає в тому, що основи їхньої взаємодії визначаються перш за все конституційним шляхом.

Міжнародні/європейські та національні конституційні перспективи захисту прав, свобод та інтересів особи: відкритість обох систем одна до одної. Міжнародний і національний (регіональний) захист прав людини стрімко розвинувся протягом останніх кількох десятиліть, як у загальних договорах і конвенціях на рівні ООН і ЄС, так і в більш конкретних договорах про тортури, дискримінацію, права дітей, гендерну рівність, національні меншини тощо. З цього слідує, що у багаторівневому правопорядку права людини захищаються на двох рівнях [10]: міжнародному і національному, оскільки конституції держав також містять значну кількість положень про основні права людини. Крім цього, ми можемо говорити про поширення на національне законодавство дії як текстів міжнародних актів, так і міжнародних судів та установ, основною місією яких є захист прав людини.

Визначальну роль у розробці міжнародних стандартів у галузі прав людини відіграла Організація Об'єднаних Націй (ООН). Статут ООН, зокрема, п. «в» ст. 55 зобов'язує держави розвивати міжнародне співробітництво в цілях сприяння «загальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії». До основних актів, що містять міжнародні стандарти прав та свобод людини відносяться: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Хартія економічних прав та обов'язків держав (1974 р.), ЄКПЛ (1950 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.). Вказані міжнародні договори доповнюють національне законодавство, пропонуючи додаткові правові джерела, які можуть тлумачитися та застосовуватися національними судами. Їх впровадження вже не можна пояснити виключно на основі ієрархічних відносин; обидва правопорядки (міжнародний і внутрішній) переслідують одну і ту ж мету (реалізацію прав людини) і взаємно доповнюють один одного. Іноді відсутність чіткої відповіді на питання про ієрархію норм передбачає необхідність пошуку шляхів вирішення можливих колізій внутрішніх і міжнародних норм. Звичайно, суди повинні бути обережними, щоб не виходити за межі своєї компетенції, оскільки вони черпають свою легітимність з конституцій, беручи до уваги, що їхні рішення можуть мати далекосяжні та іноді непередбачені наслідки. Таке залучення судів у крайньому випадку є доцільним, оскільки згідно з національним законодавством судова влада є основним гарантом основних прав, свобод та інтересів особи.

Захист основних прав, свобод та інтересів особи перш за все є завданням держави. Якщо перший рівень зазнає невдачі, – на друге місце виходить європейський і міжнародний рівень [11]. Теза підтверджується тим, що перш ніж подавати скаргу до будь-якого міжнародного судового органу, необхідно вичерпати внутрішні засоби правового захисту. Національні держави повинні першими забезпечити захист. Навіть якщо закон не забезпечує такого захисту, національні держави можуть робити це на основі прямих норм власних конституцій.

Міжнародні та європейські конвенції проголошують «мінімальні стандарти захисту, яких держави повинні дотримуватися, проте держави можуть самостійно забезпечити кращий захист прав людини. Це підтверджують майже всі конвенції з прав людини шляхом «застереження». Стаття 53 ЄКПЛ є найвідомішим прикладом цього: «Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що обмежує чи применшує будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є». (Подібні норми зафіксовані у ст. 5.2. Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та ст. 53 Хартії Європейського Союзу про основні права). Таким чином конституція може виходити за рамки мінімальних стандартів, встановлених міжнародними конвенціями.

Основна ідея доктрини «спільних європейських стандартів» і «поля для національного оцінювання» полягає в тому, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) визнає, що важлива відповідальність все ще лежить на національній владі. Ця доктрина не лише залишає простір для різних застосувань прав людини, адаптованих до конкретного національного контексту, але також вказує на

те, що конституційний захист прав людини робить значний внесок у формування «загальних стандартів», які можуть служити основою для європейського захисту [12].

У державах, де є конституційний суд, сфера судового перегляду судом розширена, включаючи перевірку конвенційності, якщо не прямо, то принаймі опосередковано. У державах, де немає конституційного суду, угоди з прав людини дуже часто застосовуються безпосередньо. Деякі конституційні суди без вагань прямо посилаються у своїх рішеннях на Конвенцію та Страсбурзьку прецедентну практику. Інші конституційні суди рідко вказують у своїх рішеннях, звідки вони черпають натхнення. Однак інсайтери та спостерігачі за судом припускають, що конституційні суди враховують прецедентне право ЄСПЛ. Венеціанська комісія вважає це «бажання тлумачити національні конституційні положення у спосіб, який відповідає вимогам, що випливають із рішень ЄСПЛ», як засіб для зменшення можливостей конфліктів між європейським та національним захистом прав людини [13].

Тому, можна стверджувати, що прогресивні держави (особливо держави-члени ЄС) в тій чи іншій формі включили ЄСПЛ і прецедентне право ЄСПЛ у національне законодавство. Країни із континентальної правової системи поступово приймають судовий прецедент ЄСПЛ як джерело права і в цьому вбачається зближення міжнародно-правових стандартів захисту прав особи країн загального та континентального права.

Висновки. Під правами особи слід розуміти сукупність прав людини і прав громадянина. Основою конструкції «права особи» є повага до людської гідності, яка є джерелом прав і свобод особи.

Міжнародно-правові стандарти прав, свобод та інтересів особи – це загальновизнані положення міжнародних актів обов’язкового і рекомендаційного характеру, а також принципи міжнародного права, що закріплюють фундаментальні права особи. Зміст впливу міжнародного права на національне полягає в тому, що основи їхньої взаємодії визначаються перш за все конституційним шляхом, оскільки більшість конституцій держав містять значну кількість положень про основні права людини, які визначені міжнародними актами. Крім цього, на національне законодавство поширюється дія не лише положень міжнародних актів, але й міжнародних судів та установ, основною місією яких є захист прав людини.

Отже, з появою універсальних прав, свобод та інтересів особи і пов’язаних з ними міжнародних систем їх захисту, формується нове фундаментальне право яке базується на судовій практиці, має власні правила прийняття і стандарти застосування, а судовий прецедент розглядається як міжнародно-правовий стандарт захисту прав, свобод та інтересів особи.

Список використаних джерел:

1. Von Wright G.H. The Modernity and Ethics. The Yearbook of the Finish Philosophical Society (in Finnish only). *Law and Legal Cultures in the 21-st Century: Diversity and Unity*. Warszawa. 2007.
2. Bauman Z. The Individualized Society. Cambridge, Polity Press, 2001. 272 p.
3. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
4. Ostafichuk L. Digital technologies in litigation vs digital human rights. *Eur. J. Law Public Adm.* 2021, 7, 118–129.
5. Тертишник В.М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України. Монограф. Дніпропетровськ: Дніп-роп. держ. ун-т внутр. Справ. Ліра ЛТД, 2009. 404 с. ISBN 978-966-383-233-3.
6. Основи міжнародно-правових стандартів прав людини: навч.-метод. посібник / за ред. О.В. Бігняка. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 168 с.
7. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход; пер. с фр. [Грядов А.В.]. М.: Волтерс Клувер, 2009. 584 с.
8. Report on the implementation of international Human Rights treaties in domestic Law and the role of Courts adopted by the Venice Commission at its 100th plenary session (Rome, 10-11 October 2014) URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)036-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)036-e).
9. Grief N. Constitutional Law and International Law. United Kingdom Law in the Mid. 1990s. Part 1. L., 1994. P. 76–104.
10. Neuman G.L. Human Rights and Constitutional Rights: Harmony and Dissonance. *Stanford Law Review*, 2003. P. 1863.

11. Robert J. Constitutional and international protection of human rights: competing or complementary systems? General Report to the IXth Conference of European Constitutional Courts 15 HRLJ 1 (1994). P. 7.
12. M. Claes and B. De Witte, The role of constitutional courts in European legal space. *Ius Publicum Europaeum*, 2016, note 11, P. 4.
13. Opinion on the amendments to the Federal Constitutional Law on the Constitutional Court (Venice, 10-11 June 2016), CDL-AD(2016)016, 110 (Interim report).